

Goněk, Vladimír

**K prehistorii pojmu tzv. hospodářského svazku sovětských republik :
místo ukrajinské ekonomiky v předrevoluční ekonomice Ruska a
problémy organizace hospodářství v bezprostředně poříjnové etapě**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1987, vol. 36, iss. C34, pp. [9]-21

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102165>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VLADIMÍR GONĚC

K PREHISTORII POJMU TZV. HOSPODÁŘSKÉHO SVAZKU SOVĚTSKÝCH REPUBLIK

Místo ukrajinské ekonomiky v předrevoluční ekonomice Ruska a problémy organizace hospodářství v bezprostředně poříjnové etapě.

Při studiu počátků sovětské federace se nelze vyhnout jednomu z klíčových pojmů tzv. hospodářského svazku sovětských republik. Samo pojmenování je převzato z dobových dokumentů, způsob jeho aplikace je však v literatuře rozporný a byl již problematizován.¹ Proto zůstává stále aktuální analýza postavení orgánů sovětských republik (zvl. Ukrajinské SSR pro její velikost a relativní ekonomické rozvinutí) v systému řízení národního hospodářství sovětské federace, a to v proměnách od revoluce až po první roky fungování samotného Svazu SSR.

Předkládaný příspěvek se pokouší nastinit předpoklady a počátky cesty začleňování hospodářských orgánů Sovětské Ukrajiny do systému federace. Přináší proto nárys postavení ukrajinské ekonomiky v celoruských ekonomických vazbách v období před první světovou válkou, nárys proměn tohoto postavení za války až do VŘSR i možných a nutných obecných východisek v řešení této problematiky bezprostředně po VŘSR. Navazuje sonda do hospodářských vazeb Sovětské Ukrajiny a Sovětského Ruska za prvního období sovětské moci na Ukrajině², a to ve čtyřech rovinách národního hospodářství, které zřejmě měly zásadní význam v porevolučních proměnách ekonomiky a který mohou do značné míry ilustrovat typické tendence vůbec — oblasti komplexního řízení národního hospodářství, organizace znárodnělého průmyslu, plánování a financí. (Od dalších oblastí je vědomě upuštěno.) Otázka tzv. hospodářského svazku si vynutila sledovat jmenované oblasti především z hledisek jednak vývoje obecné hospodářské politiky, jednak vývoje orgánů realizace této politiky. Jako uzlová přirozeně vystoupila otázka jednoty organizace a řízení národního hospodářství sovětských republik.

* * *

Nutno předeslat, že území Ukrajiny netvořilo v období před revolucí nějaký výraznější ekonomický celek. Vzájemné ekonomické vazby mezi jed-

---

¹ Blíže viz: Goněc, V.: *Výsledky a perspektivy historiografie vzniku SSSR*, SPFFBU, C 33, Brno 1986; týž: *Ke sjednocovacímu procesu sovětských republik a vzniku SSSR*, in: *Otázky dějin střední a východní Evropy, II*, Brno 1975.

² Tj. do dovršení německo-rakousko-uherské okupace Ukrajiny na jaře 1918.

notlivými částmi Ukrajiny se kvalitativně nelišily od vazeb těchto částí k sousedním oblastem Ruska, Běloruska či Polska. Tehdejší národohospodáři proto oprávněně v rámci různých statistických soupisů aj. při členění Ruska na základní oblasti zahrnovali území Ukrajiny nejčastěji do rámce tří oblastí, nazývaných Jihozápadní, Maloruská a Novoruská.³ Obdobně sovětská ekonomická historiografie člení Ukrajinu na Pravobřeží, Levobřeží a jižní (stepní) Ukrajinu;⁴ rovněž lze poukázat, že v základních národohospodářských dokumentech bezprostředně po VRSR se nesetkáváme s termínem Ukrajina, nýbrž „Jug Rossii“, zahrnující vedle Ukrajiny přinejmenším oblast dolního Donu, často i Kubáň, popř. i další území. Na druhé straně průmyslová i zemědělská výroba na Ukrajině byla stále jednoznačněji začleňována do systému celoruského trhu, který se zvláště intenzívně prohluboval od 90. let 19. století a k počátku 20. století tak lze již mluvit o rozvíjejícím se jednotném národohospodářském komplexu v Rusku (byť se formoval do značné míry živelně).

Ekonomika na Ukrajině se v rámci tohoto komplexu vyznačovala vysokou úrovní a výrazným podílem těžby a prvotního zpracování surovin a vysokými přebytky zemědělské výroby, na druhé straně málo rozvinutým zpracovatelským průmyslem a zvláště slabým spotřebním průmyslem. Podíl ukrajinského průmyslu na celoruské průmyslové výrobě činil r. 1913 24,3 %, přičemž v těžebním průmyslu činil 70 %, zato ve zpracovatelském pouze 15 % (při podílu 18,5 % na počtu obyvatel). Charakteristická je odvětvová struktura průmyslové výroby na Ukrajině, v níž těžba a prvotní zpracování surovin představovaly 45,9 % celkového objemu výroby (55,4 % dělníků), potravinářský průmysl 36,2 % objemu (27,9 % dělníků), zato zpracování kovů a strojírenství pouze 10,4 % (10,1 % dělníků) a textilní průmysl s výrazným podílem výroby textilů pro potřeby průmyslu pouze 1,5 % (1,3 % dělníků).⁵ Podobně je příznačná „obchodní bilance“ Ukrajiny z roku 1913 s vysokým vývozem (do ostatních částí Ruska ev. i do zahraničí) zemědělských produktů a potravin, uhlí, rud, kovů a chemických výrobků, zato se značnými pasivy výrobků z kovů, včetně základních nástrojů a zemědělského nářadí a obrovským pasivem textilních výrobků.⁶ Co se týče podílu jednotlivých odvětví průmyslové výroby Ukrajiny na celoruském objemu, těžba černého uhlí v Doněcké pánvi činila roku 1913 72,9 % celoruského objemu,⁷ Donbas dával 67,1 % celoruského objemu výroby surového železa, 57,0 % oceli,⁸ 58 % válcovaných materiálů, přičemž nejvýznamnějším centrem kovozpracujícího průmyslu, zvl. strojírenství byl tzv. Severozápadní průmyslový rajón (kolem Petrohradu). Výroba cukru na pouhé pravobřežní Ukrajině činila v roce 1910 53 % veškeré výroby cukru v Rusku; odečteme-li cukrovary v Polsku, pak bylo na Ukrajině vyráběno 95 % celoruské

³ Na základě tehdejšího administrativního dělení na gubernie; nejsou proto zcela totožné s pozdějším územím USSR. Srv. např. *Enciklopedičeskij slovar'. Rossija*, S. Peterburg 1900, s. 228—231. Richterův návrh na členění Ruska na rajóny z r. 1898, který nerespektuje základní administrativní dělení Ruska, připojuje z ekonomických příčin k Novoruskému a Maloruskému rajónu ještě další rozsáhlá území, která se po revoluci stala součástí RSFSR.

⁴ Srv. např. *Očerki razvitiija narodnogo chozjajstva USSR*, Moskva 1954.

⁵ Blíže viz *tamtéž*, s. 90.

⁶ *J a v o r s' k y j*, M.: *Ukrajina v epochu kapitalizma, III*, Charkiv 1925, s. 121.

⁷ *Tamtéž*, s. 38.

⁸ *Tamtéž*, s. 33.

produkce cukru.⁹ Ze svých obilních přebytků zajišťovala Ukrajina výživu vlastního nezemědělského obyvatelstva, dále značnou část přebytků uplatňovala v ostatních částech Ruska; mimoto se podílela 43,3 % na celoruském exportu obilí.¹⁰

Kvalitativní prohloubení vnitřních vazeb celoruské ekonomiky přinesla mj. konjunktura, která začala v roce 1909, vyvrcholila v roce 1912 a doživala roku 1913. Přes mohutný růst výroby nejdůležitějších odvětví na Ukrajině kapacita celoruského vnitřního trhu narůstala ještě rychleji; tudíž zahraniční export surovin a polotovarů z Ukrajiny (zvl. železné rudy, ale i uhlí a metalurgických výrobků) postupně klesal. Zásadní význam ukrajinské metalurgie dokumentuje i vysoký podíl státních zakázek daný rozdílnou skladbou sortimentu;¹¹ tak např. Juzovský metalurgický podnik kryl v roce 1913 svůj odbyt dokonce z 81 % státními zakázkami.¹² Významným rysem jednotného ekonomického komplexu Ruska byla jednotná dopravní síť, zvl. železniční, dále např. pro ruský zahraniční obchod měly zásadní význam ukrajinské přístavy (jakožto nezamrzající). Rovněž monopoly vznikající na Ukrajině nabývaly záhy celoruského významu; první celoruský monopol, mající přitom hlavní základnu na Ukrajině, byl syndikát cukrovarnických podniků, založený roku 1887. Hlavní základnu na Ukrajině měly i dva nejdůležitější celoruské monopoly, které roku 1913 prakticky ovládaly celé národní hospodářství Ruska — metalurgický syndikát Prodamet (vznikl r. 1902) a uhelný syndikát Produgol (rozvíjel činnost od r. 1906). V roce 1908 obchodní a průmyslová buržoazie centrálního Ruska zabránila „z vlasteneckých důvodů“ vytvoření velkého metalurgického trustu v Doněcké pánvi.¹³ V roce 1908 byl založen Prodarud, syndikát ovládající těžbu rud (zvl. železné a manganové) na Ukrajině, roku 1912 syndikát rafinérů cukru, těžbu soli v Rusku kontroloval syndikát Okean aj.¹⁴

Významné změny ve vnitřních vazbách celoruské ekonomiky přinesla účast Ruska ve světové válce; mj. v souvislosti s omezením exportních možností a s okupací ruské části Polska Německem¹⁵ došlo (přes značný dílčí pokles výroby) k dalšímu prohloubení vnitřních vazeb a novému růstu významu Ukrajiny v celoruském rámci v odvětvích těžkého průmyslu. Přesun výrobních úkolů z okupovaného Polska do jiných oblastí rovněž napomáhal další koncentraci výroby a specializaci jednotlivých průmyslových center Ruska. Tak např. těžba uhlí na Donbasu nabyla naprosto zásadního významu¹⁶ a proto přes

⁹ *Robitnyčyj kontrol' i nacionalizacija promyslovosti na Ukrajině. Zbirnyk dokumentiv i materialiv 1917—berezeň 1921*, Kyjiv 1957, s. 28.

¹⁰ *J a v o r s' k y j*, M.: *Ukrajina . . .*, III, s. 109.

¹¹ Uralská metalurgie, svým významem druhá v pořadí, produkovala tradiční sortiment pro zpracování a prodej v drobném — nářadí aj.

¹² *Očerki razvitija nar. choz. USSR*, s. 83.

¹³ Těžký průmysl Ukrajiny byl ovládnán zahraničním kapitálem; Produgol' měl dokonce svou základnu v Paříži.

¹⁴ Celkové svr. *Očerki razitija nar. choz. USSR*, s. 82—85; *J a v o r s' k y j*, M.: *Ukrajina . . .*, III, s. 91—93, 125—131; *L j a š č e n k o*, P. I.: *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, II, Moskva 1952, hl. XI.

¹⁵ Např. Dąbrowská pánev r. 1913 zajišťovala 22,5 % těžby černého uhlí v Rusku, železářny a ocelárny ruské části Polska představovaly třetí nejdůležitější metalurgické centrum v Rusku.

¹⁶ Odečteme-li Doněckou a Dąbrowskou pánev, dodávaly r. 1913 ostatní pánve Ruska pouze 10,5 % celoruské těžby černého uhlí.

všechny válečné těžkosti byla roku 1916 o 13 % vyšší než roku 1913. Je třeba podtrhnout, že podíl Ukrajiny, zvl. Donbasu nestoupal pouze úměrně ztrátě Polska, nýbrž že tento růst byl (v souvislosti s již dříve dosaženou koncentrací výroby, vybavením a vysokou produktivitou práce) rychlejší. Tak např. objem výroby surového železa na Ukrajině dosáhl roku 1916 již 71,5 % celoruského objemu proti 67,1 % roku 1913 (odečteme-li k r. 1913 podniky v Polsku.)¹⁷

Teprve v roce 1916 se začaly v důsledku nárůstu válečného přetížení ekonomiky a dalšího globálního poklesu výroby komplexněji projevovat v celoruském rámci dezintegrační příznaky a vzápětí nastoupil všeobecný rozvrat ekonomiky. Již v roce 1917 se objem průmyslové výroby na Ukrajině snížil o 36,4 % proti roku 1916, na čemž se ovšem významně podílela i sabotáž buržoazie, projevující se již od únorové revoluce. V jednotlivých odvětvích probíhal pokles nestejnou měrou — např. těžba černého uhlí činila ještě 98,0 % úrovně roku 1913, zato těžba železné rudy pouze 53,6 %, výroba válcovaných materiálů 52,2 % apod. Pokles probíhal nestejně rovněž podle jednotlivých průmyslových center Ruska a zvláště rychlý byl na Ukrajině — např. podíl ukrajinské výroby surového železa na celoruské výrobě byl roku 1917 o 9,9 % nižší než roku 1916, v případě válcovaných materiálů dokonce o 14,8 %.¹⁸ Uvedené nestejněměrnosti ještě urychlovaly celkový pokles výroby a zvláště přetřívání dosavadních ekonomických vazeb.

S vítězstvím VŘSR se předpokládala urychlená obnova výroby, plné vytížení kapacit a brzký přechod k socialistické industrializaci v rámci Ruska jako hospodářského celku. Význam upevnění tohoto celku a místo Ukrajiny v něm podtrhla např. konference bolševických organizací Doněcké a Krivorožské pánve počátkem prosince 1917, mj. v tezi, že úspěch revoluce závisí na zabezpečení petrohradského a moskevského průmyslového rajónu palivem, kovy a potravinami.¹⁹ Rozvinutí občanské války a intervence však mělo za následek další prohloubení rozvratu; vedle radikálnějšího přetřívání stávajících kooperacních vazeb, urychleného poklesu kvality pracovní síly, rozvratu financí se začalo projevovat i přímé ničení základních prostředků. A tak již k roku 1918 na Ukrajině se v literatuře lze setkat s termínem „průmyslový hřbitov“,²⁰ výroba surového železa byla jedenáctkrát nižší než v roce 1913, výroba oceli třináctkrát, těžba železné rudy sedmáctkrát, výroba cukru čtyřikrát aj.²¹ Rozvrat kulminoval v roce 1920, kdy celkový objem průmyslové výroby na Ukrajině činil 11 % úrovně roku 1913, přičemž v základních odvětvích ukrajinského průmyslu byl pokles mnohem výraznější — výroba surového železa dosáhla pouze 0,5 %, výroba oceli 1,7 %, těžba uhlí 6,0 %, těžba železná a manganové rudy se úplně zastavily, výroba cukru 4,4 % (přitom znamenala 86,2 % celosovětské produkce). Uhelny Donbasu ztratily přes 50 % základních

¹⁷ Přitom technickou úroveň výroby a produktivitu práce dokumentuje fakt, že v r. 1916 bylo na Ukrajině zaměstnáno pouze 32 % pracujících v metalurgii Ruska. Srv. *Očerki razvitija nar. choz. USSR*, s. 92—93.

¹⁸ *Tamtéž*, s. 91, 128—130.

¹⁹ *Čornomaz, I. Š.: Perši socialistyčni peretvorennja v promyslovosti Ukrajinny 1917—1918 rr.*, Charkiv 1967, s. 26; srv. též níže.

²⁰ *Očerki razvitija nar. choz. USSR*, s. 172.

²¹ *Rozvytok narodnoho hospodarstva Ukrajin'skoji RSR, I*, Kyjiv 1967, s. 100.

fondů, železnice Ukrajiny přišly o 40 % délky kolejí a 62 % lokomotiv. Stupeň zabezpečení zemědělství základním nářadím se odhaduje na maximálně 40 až 50 %.²² Za takovéto situace byla obecná otázka obnovy úrovně výroby v celosovětském rámci dlouhodobou záležitostí. Nejsilněji byla postižena průmyslově nejrozvinitější centra²³ a vzhledem k tomu, že Ukrajina byla prakticky neustále válečným polem (např. Kyjev byl dobýván patnáctkrát), dosáhl zde rozvrat mimořádného stupně, zejména v důsledku již zmíněného ničení základních fondů.²⁴ Velmi ilustrativní je údaj, že v roce 1921 sovětská země jako celek dosáhla v hrubé průmyslové výrobě již 22 % úrovně roku 1913, kdežto Ukrajina pouze 12 %.²⁵

* * *

Během cca pětadvacetiletého vývoje před válkou se tedy postupně formovala jednotná celoruská ekonomika, mezi jednotlivými oblastmi se utvářelo a soustavně upevňovalo množství úzkých vazeb. K počátku první světové války je zjevná výrazná národohospodářská specializace jednotlivých oblastí, která se v prvních dvou válečných letech ještě prohloubila; situace v jednotlivých hospodářských odvětvích určité oblasti, stejně jako odbyt její produkce silně závisely na oblastech dalších, např. petrohradské strojírenství na ukrajinském železe a oceli, textilky moskevské oblasti měly významné odbytiště mj. na Ukrajině aj. Pokles výroby za války nebyl pak pouhým poklesem v kvantitativním smyslu, nýbrž je příznakem dovršujícího se hlubokého strukturálního rozvratu ekonomiky, prohloubeného navíc v důsledku občanské války a intervence a kulminujícího proto roku 1920. Ukazatele množství výrobků a jejich poklesu v poměru k roku 1913 v jednotlivých odvětvích a jednotlivých oblastech (nemluvě již o skladbě sortimentu) neoscilují kolem průměru, nýbrž jsou v nejširším možném rozptylu. Každá oblast, každé odvětví a každý jeho článek byly jinak postiženy a to nejen ve smyslu kvantitativního poklesu až po zastavení výroby; projevila se i kvalitativní různá úroveň výroby, v některých odvětvích došlo k poklesu od tovární k podomácké výrobě, projevila se rozdílná potřeba investic do obnovy v závislosti na rozdílném stupni amortizace výrobních prostředků a v souvislosti se stupněm jejich zničení apod. Přechod k obnově mj. brzdila a rozvrat a vzájemnou odtrženost výrobních center ještě časově

²² Bliže viz: *Očerki razvitiija nar. choz. USSR*, s. 181—185; *Rozvytok nar. hosp. URSS*, I, s. 162—163; *Istorija Ukrajin'skoji RSR*, VI, Kyjiv, 1977, s. 22—23.

²³ Jakožto oblasti vysoké koncentrace výrobních prostředků, s vysokým stupněm specializace a kooperačních vazeb, s vyššími nároky na kvalitu pracovní síly apod. Méně vyvinuté oblasti, s jednoduššími výrobními postupy, s jednoduššími a snadno nahraditelnými kooperačními vazbami apod. byly ve stadiu rozvratu ekonomiky přizpůsobivější. Typický je rozdíl v objemu hrubé výroby BSSR a USSR v r. 1920 v poměru k r. 1915. Ač v obou případech šlo o území přímo zasažená frontovými událostmi, dosáhla BSSR, 25,4 %, kdežto Ukrajina jen 9,8 %. Podobně Centrální (moskevský) průmyslový rajón (kde fronta nezasáhla) dosáhl jen 10,0 %, přičemž RSFSR jako celek 13,3 %. Nejvíce byl ovšem postižen Donbas, jeho vysoce diferencovaná a rozvinutá citlivá struktura utrpěla jak válečným rozvratem ekonomických vazeb, tak přímým ničením základních fondů. Srv. *Istorija soc. ekonomiki SSSR*, I, Moskva 1976, zvl. s. 261—263 a tab. 4.

²⁴ V Centrálním a Severozápadním průmyslovém rajónu stačilo přijmout pouze určitá organizační opatření, zvl. zajištění surovin a paliv, aby stojící podnik mohl znovu zahájit výrobu.

²⁵ *Rozvytok nar. hosp. URSS*, I, s. 162.

protahovala opatření (rozvíjená již za války a intenzivně zvl. od roku 1919 a přežívající dlouho do první poloviny dvacátých let) jako používání náhražkových surovin, náhražkových paliv, náhradních výrobních programů, improvizované zajišťování polotovarů, nástrojů aj., které se dříve dovážely z jiných rajónů.

Z uvedeného tak vyplývá jednoznačně objektivní potřeba odrážená v celé řadě dobových dokumentů a promítající se do organizačních opatření, potřeba maximální možné centralizace zbylých prostředků, centralizace investiční obnovy a výstavby v celosovětském rámci ve smyslu relativní obnovy předválečných ukazatelů objemu výroby jako základny pro socialistickou přestavbu. Zvlášť výrazně se tato potřeba promítala (a byla též subjektivně odrážena) na Ukrajině, v souvislosti s uvedeným stupněm rozvratu výroby a zničení základních fondů a rovněž v souvislosti s původním vysokým podílem zahraničního kapitálu na Ukrajině, zvl. na Donbasu — za konkrétní situace po revoluci bylo prakticky nemyslitelné jeho znovuzapojení v širším měřítku a Ukrajina sama neměla dostatečné vlastní zdroje. Na druhé straně zájem na obnově Donbasu (podobně jako na obnově bavlnářství ve Střední Asii, na obnově cukrovarnictví na Ukrajině) nebyl jen místní, ani jen celoukrajinský, nýbrž měl v první řadě celosovětský charakter.

To vše nacházelo odraz v řadě organizačních kroků, včetně opatření státoprávního charakteru, shrnovaných povětšinou pod pojem zmíněného vytvoření tzv. hospodářského svazku sovětských republik, nejčastěji kladených do přelomu roku 1920/21. Již bylo poukázáno na rozpornost chápání tohoto pojmu v literatuře. Celý problém lze ještě hlouběji relativizovat nanejvýš opodstatněnou otázkou, zda má vůbec smysl mluvit o vztazích sovětských republik v hospodářské rovině jako o skutečně mezirepublikových vztazích, zda takto nejde jen o druhotnou jevovou formu. Dále je vhodné upozornit, že utváření tzv. hospodářského svazku sovětských republik je nedílnou stránkou širšího procesu organizování sovětské ekonomiky, jehož jinou stránkou bylo paralelně např. formování hospodářského svazku proletariátu s rolnictvem aj.

* * *

Přejdeme nyní k přiblížení problematiky v etapě prvního období sovětské moci na Ukrajině. Již v této etapě totiž vystoupila řada souvislostí a otázek navozujících celou problematiku tzv. hospodářského svazku nejen z hlediska objektivního stavu ekonomiky, ale i v rovině řízení národního hospodářství (byť konečné řešení mohla přinést až dvacátá léta). Vítězství Října nastolilo ve sledované souvislosti zvl. otázku formování sovětských orgánů řízení národního hospodářství; její řešení se uskutečňovalo cestou shora i zdola, avšak v ne vždy přehledné době revolučních přeměn nebylo možné od počátku uskutečnit pevné propojení centra s nejnižšími složkami a tyto linie se shodovaly často jen v obecně formulovaném cíli. Konkrétní záměry a dílčí cíle jednotlivých vznikajících článků systému řízení národního hospodářství se často rozcházely, mj. již proto, že tento systém nebyl izolován a zejména dílčí opatření místních hospodářských orgánů musela korespondovat celku místních zvláštností revolučního vývoje. Články systému se dále měnily např. s místně diferencovanými proměnami charakteru vlastnictví výrobních prostředků nebo změnami v koncepci hospodářské politiky. Přitom jednotlivé články shora až dolů obvykle neměly dostatek sil, zkušeností a prostředků pro realizaci právě svých koncepcí,

což mj. napomáhalo dlouhodobému procesu postupné centralizace (jehož objektivní základna byla načrtnuta již výše). Tento proces centralizace řízení národního hospodářství (v němž zpočátku měla rozhodující úlohu hluboce diferencovaná iniciativa zdola) znamenal jednak postupně upevňování úlohy celosovětského centra, jednak postupnou unifikaci dílčích struktur systému řízení, následně pak vyžadoval stále dokonalejší řešení vztahu centralizace a decentralizace.

Rozhodující úloha místní iniciativy v počátečním období byla jednak adekvátní celkovému charakteru procesů revolučních přeměn, jednak byla obdobná procesům v rovině obecně politické, zejména procesu budování orgánů nové moci, popř. procesům v rezortu vojenství aj.²⁶ V oblasti řízení národního hospodářství se projevila především v činnosti orgánů tzv. dělnické kontroly,²⁷ paralelně se však projevila tendence vytvářet oddělení sovětů pro řízení národního hospodářství a tak úkolem do budoucna se stalo nejen sladění kompetencí orgánů různých stupňů, ale i vzájemné vyladění kompetencí mezi orgány téhož stupně.

Skutečným jádrem vzniku a rozvoje státních orgánů řízení národního hospodářství byly ovšem orgány dělnické kontroly; zde se sbíraly zkušenosti zásadního významu pro vytvoření systému, o jehož podobě a funkcích existovaly zatím jen velmi obecné představy. První závodní a podnikové výbory vznikaly ještě na jaře 1917, avšak plné rozvinutí jejich činnosti bylo možné až po Říjnu. Dekret rady lidových komisařů o dělnické kontrole z 14. listopadu 1917²⁸ pak z těchto orgánů fakticky vytváří státní orgány, mj. odpovědné státu za pořádek, disciplínu a ochranu majetku podniku. Tento dekret přijaly za svůj i orgány dělnické kontroly na Ukrajině a usnesení I. celoukrajinského sjezdu sovětů o rozšíření jeho platnosti na území Ukrajiny²⁹ je tak na jedné straně jen dodatečnou právní formalitou, na druhé straně vlastně výzvou k jeho ještě širšímu uplatňování. Je známo, že orgány dělnické kontroly leckde velmi brzy přecházely od plnění kontrolních funkcí k faktickému řízení podniků a jsou tak předstupněm znárodnění; přitom samy byly mnohdy iniciativní i v tomto směru a kompetentní orgány již pouze dodatečně sankcionovaly jejich rozhodnutí. Přitom je třeba zdůraznit, že k přejímání podniků orgány dělnické kontroly na Ukrajině, ba i rozhodnutí o jejich sekvestraci, ev. znárodnění docházelo ještě v souvislosti s Říjnem, před vlastním ustavením sovětské moci na Ukrajině;³⁰ to ještě podtrhuje význam iniciativy zdola právě na Ukrajině.

V této souvislosti se v literatuře setkáváme dokonce s termínem „mítingový systém řízení“. Podobně jako heslo „Veškerá moc sovětům!“ bylo chápáno v masách jako předání veškeré státní moci v plném rozsahu místním sovětům, tak i orgány dělnické kontroly a další místní hospodářské orgány se považovaly za svrchované; úlohu vyšších orgánů si pak představovaly jako člá-

²⁶ Srv. též: Goněc, V.: *Otázky spolupráce sovětské Ukrajiny a Sovětského Ruska v oblasti obrany v období před vznikem SSSR*, SPFFBU, C 27, Brno 1980, s. 183—184.

²⁷ O její činnosti na Ukrajině viz Čornomaz, I. Š.: *Peršij socialistyčnij peretvorennja...*; Hudzenko, P. P.: *Socialistyčna nacionalizacija promyslovosti v Ukrajin's'kovi RSR (1917—1920 rr.)*, Kyjiv 1965.

²⁸ *Dekrety sovetsoj vlasti*, I, Moskva 1957, odd. I, dok. č. 58.

²⁹ *S'jezdy sovetov v dokumentach*, II, Moskva 1960, s. 16.

³⁰ Srv. např. *Robitnyčyj kontrol'...*, dok. č. 123, 127, 135, 137 aj.

nek, který má upevňovat jejich svrchovanost a pomáhat v řešení jejich potíží, zvl. finančních.³¹ Rozhodující úlohu měla na závodech celozávodní shromáždění, která volila závodní výbor a průběžně (leckde jednou týdně) kontrolovala jeho činnost a dávala mu směrnice; podobně kontrolovala i obvykle výborem jmenovaný orgán dělnické kontroly. Po znárodnění určitého podniku to byla opět celozávodní shromáždění a dále závodní výbory, kdo periodicky určoval úkoly správě podniku. Pro charakter práce závodních výborů, orgánů dělnické kontroly i správ podniků bylo přitom typické rovněž kolektivní rozhodování i vlastní řízení, zpočátku zcela bez rozdělení kompetencí a funkcí. Všechny tyto jevy byly přirozeným výrazem procesu demokratizace (jako obdobné jevy např. v armádě); jako z jiné strany nepraktické a těžkopádné se projevíly až v další etapě.

Nejvyšší orgány sovětské moci vstřícně této iniciativě zdola postupně budovaly koncentrovaný systém řízení národního hospodářství, jehož hlavním článkem byly na jednotlivých stupních tzv. rady národního hospodářství (sověty narodnogo chozjajstva — SNCh).³² Tyto orgány však zpočátku mohly plnit fakticky pouze úkoly konzultativní a statistické (zjistit, jaký byl reálný stav národního hospodářství, byl t. č. zřejmě vůbec nejvýznamnější úkol) a řešit kooperační vztahy na vyšších úrovních, včetně mezirezortních vztahů v prvním období existence SNCh. Zároveň však od počátku nejvyšší orgány sovětské moci usilovaly o zdokonalení tohoto systému ve smyslu vytvoření centralizovaného systému reálného řízení, přičemž se postupně vyjasňovala i otázka plánovitého řízení, a tuto koncepci důsledně probojovávaly přes odpor místních orgánů.

Tato struktura v prvním roce sovětské moci výrazně preferovala teritoriální systém řízení ekonomiky, tudíž stručný nárys místa Ukrajiny v této struktuře bude výraznou charakteristikou ve sledovaných souvislostech. Zformování teritoriální struktury řízení národního hospodářství předpokládal víceméně již dekret Celoruského ústředního výkonného výboru sovětů o Nejvyšší radě národního hospodářství (VSNCh), který ukládal VSNCh sjednotit a řídit činnost vzniklých i utvářejících se místních ekonomických orgánů (od ekonomických oddělení místních sovětů až po místní komisariáty práce); v případě, že tyto orgány neexistovaly, měl VSNCh právo vytvářet si vlastní místní orgány.³³ Poněkud dále (avšak zdaleka ne ve smyslu plné centralizace, nýbrž stále v duchu hledání společné platformy s živelně se projevující místní iniciativou) jde usnesení VSNCh z 23. prosince 1917 o oblastních a místních SNCh. To vychází vstřícně místním požadavkům vytvořit články politické i hospodářské moci pro jednotlivé rajóny (nakolik dosavadní administrativní dělení s nimi nebylo v souladu), obdobně personální složení SNCh ponechává plně v rukou místní iniciativy, zároveň však předpokládá plné sjednocení v hospodářských otázkách

³¹ Např. pro Ukrajinu srv. tamtéž, dokumenty za první období sovětské moci, mj. dok. č. 328, 335, 338.

³² O SNCh blíže: Venediktov, A. V.: *Organizacija gosudarstvennoj promyšlennosti v SSSR*, I, Leningrad 1957; Drobižev, V. Z.: *Glavnyj štab socialističeskoj promyšlennosti*, Moskva 1966; Samochvalov, F. V.: *Sovety narodnogo chozjajstva v 1917 až 1932 gg.*, Moskva 1964; též sborník dokumentů *Sovety narodnogo chozjajstva i planovyje organy v centre i na mestach 1917—1932*, Moskva 1957.

³³ *Dekrety sovetsoj vlasti*, I, odd. I, dok. č. 120.

v rukou těchto oblastních SNCh; oblastní SNCh měly být přitom jak orgánem VSNCh, tak měly stát pod obecnou kontrolou příslušného oblastního sovětu.³⁴ Je třeba rovněž přiznat, že tyto místní orgány VSNCh (vzhledem ke slabým možnostem stálého operativního spojení s centrem a rovněž v souvislosti s rychlejším procesem formování místního aparátu než ústředního) se považovaly za zplnomocněné řešit samostatně otázky řízení národního hospodářství na svém teritoriu.³⁵

Proces formování místních orgánů řízení národního hospodářství přitom probíhal nerovnoměrně, paralelně s místní iniciativou ke koncentraci do úrovně oblastního centra se nejméně výrazněji projevoval v rozvinutých průmyslových oblastech Ruska a z nich nejsilněji na Urale a shodou okolností na východní Ukrajině. Do května 1918 se vytvořilo celkem pět oblastních SNCh a několik dalších orgánů s týmiž úkoly a právy. Území pod jejich správou i jejich názvy dokládají čistě teritoriálněekonomický princip jejich formování,³⁶ jdoucí mj. zcela mimo rozvíjející se tendenci budování národní státnosti. Co se týče Ukrajiny, patří mezi zmíněné oblastní SNCh tzv. Jižní SNCh, jehož území však není shodné s územím Sovětské Ukrajiny. Místní iniciativa vedoucí ke zformování Jižního oblastního SNCh se projevila již bezprostředně po Říjnu, před samotným vyhlášením Sovětské Ukrajiny. Požadavky v tomto směru se objevily především v odborářských orgánech; např. Oblastní byro odborového svazu kováků Donbasu počátkem listopadu 1917 podpořilo již projevené snahy vytvořit oblastní ekonomickou radu, jejímž úkolem mělo být „vyléčení průmyslu oblasti“.³⁷

Konkrétní základ pro takový orgán položilo v Charkově jednání sjednocené oblastní konference odborových svazů kováků a horníků Doněcké a Krivorožské pánve počátkem prosince 1917 (současně požadovalo i vytvoření celoruské ekonomické rady jako orgánu zásobování a regulace průmyslu),³⁸ fakticky začala oblastní ekonomická rada pracovat již koncem prosince 1917, tj. ještě v etapě samotného zrodu sovětské moci na Ukrajině. 8. ledna 1918 byla rada přejmenována na Jižní oblastní SNCh. Na druhé straně se Jižní SNCh stal skutečně jedním z orgánů VSNCh ve stejném smyslu jako třeba Severní SNCh (území petrohradského průmyslového rajónu); mj. počátkem ledna přijela na Ukrajinu (na Leninův pokyn) komise VSNCh a ÚV SDDSR (b), která zde měla realizovat v centru připravený detailní program znárodnění a zvl. obnovy těžby uhlí a metalurgické výroby na Donbasu.³⁹

Jižní oblastní SNCh nebyl budován jen na základě místní iniciativy, významnou úlohu v jeho organizaci sehrál brzy i VSNCh. Ten i rada lidových komisařů se významnou měrou bezprostředně podílely rovněž v procesu znárodnování průmyslu na Ukrajině; první dekrety o znárodnění velkých průmyslových podniků, zvl. na Donbasu, vydala rada lidových komisařů ještě před zformováním nejvyšších orgánů Sovětské Ukrajiny, řadu dalších znárodnovacích dekretů

³⁴ *Sovety narodnogo chozjajstva i planovyje organy...*, s. 63–65.

³⁵ *Venediktov, A. V.: Organizacija...*, s. 310–331.

³⁶ *Srv. tamtéž*, s. 304.

³⁷ *Robitnyčyj kontrol'...*, dok. č. 119.

³⁸ *Tamtéž*, dok. č. 251.

³⁹ *Istorija gosudarstva i prava Ukrajinskoj SSR*, Kijev 1976, s. 43.

i v dalším období až do německorakouské okupace Ukrajiny v dubnu 1918.⁴⁰ Podíl vrcholných orgánů Sovětské Ukrajiny byl v tomto procesu zjevně nižší. Podobně závodní výbory a další místní orgány dělnické kontroly se s požadavky znárodnění jednotlivých podniků obracely často na celoruské orgány.⁴¹ Příznačné jsou rovněž případy, kdy určitý podnik byl sekvestrován místním sovětem, poté bylo toto opatření sankcionováno orgány Sovětské Ukrajiny a dodatečně vydává ještě znárodňovací dekret orgán Sovětského Ruska (rada lidových komisařů či VSNCh).⁴²

Konečné usnesení o struktuře a úkolech Jižního oblastního SNCh přijal oblastní sjezd sovětů Doněcké a Krivorožské pánve a koncem ledna ho potvrdil VSNCh. Usnesení je mj. stylizováno přesně na základě výše uvedeného obecného usnesení VSNCh o oblastních a místních SNCh a Jižní SNCh se jím jednoznačně pojímá jako orgán VSNCh. Dále je třeba uvést, že se takto Jižní SNCh konstituoval jako hospodářský orgán tzv. Doněcko-Krivorožské republiky, tj. neměl charakter celoukrajinského centra; zároveň mu však bylo vymezeno teritorium širší než teritorium Doněcko-Krivorožské republiky, tj. vedle Charkovské a Jekatěrinoslavské gubernie, železnorudné oblasti Chersonské gubernie a uhelné části Oblasti vojska donského ještě území Tauridské, Kurské a Voroněžské gubernie;⁴³ teritorium Jižního SNCh tak výrazně přesahovalo hranice samotné Sovětské Ukrajiny.

Tuto situaci se po vítězství sovětské moci na celém území Ukrajiny snažila dořešit vláda Sovětské Ukrajiny⁴⁴, a to v duchu, který byl naznačen ještě ve vystoupení M. Skrypnjka na zmíněné prosincové konferenci v Charkově.⁴⁵ Reflekovala se ekonomická nejednotnost Ukrajiny, pročež vznikl plán vytvořit další ekonomickou radu (oblastní SNCh) pro pět ukrajinských gubernií kolem Kyjeva a jako zastřešení pro Kyjevský i Jižní SNCh měl vzniknout nový orgán s celoukrajinskou působností, avšak nikoli v podobě nějakého VSNCh Ukrajiny jakožto partnera VSNCh Sovětského Ruska, nýbrž jako „zemská rada národního hospodářství“, zjevně podřízená celoruskému VSNCh.⁴⁶ Pro německorakouský útok však plán nebyl realizován. Do značné míry pak plnil úlohu celoukrajinského hospodářského centra Jižní SNCh, mj. Kurská a Voroněžská gubernie byly z jeho působnosti vyčleněny, nadále však pod sebe zahrnoval přinejmenším i celou Krymskou republiku a prakticky celé území Vojska donského.

Lze uzavřít, že struktura ekonomických orgánů na Ukrajině v prvním období sovětské moci se vyvíjela stejným způsobem jako v Sovětském Rusku (což

⁴⁰ Např. *Robitnyčyj kontrol'...*, dok. č. 204, 242, 259, 268, 269, 280, 283, 287 až 290, 294, 295, 311 až 314, 316; *Dekrety sovětskoj vlasti*, I, odd. I, dok. č. 158, 218, 279, 280.

⁴¹ Srv. např. *Robitnyčyj kontrol'...*, dok. č. 204, 246, 248, 256, 273.

⁴² Srv. např. znárodnění podniku Šimanského v Charkově: *Robitnyčyj kontrol'...*, dok. č. 277 a 295.

⁴³ *Tamtéž*, dok. č. 300.

⁴⁴ T. č. nesla název Lidový sekretariát. Ukrajinské lidové republiky.

⁴⁵ Srv. *Hor'kina, L. P.: Do pytannja robitnyčoho kontrolju v ukrajins'kij ekonomičnij literaturi 20-ch rokiv*, in: *Istorija narodnoho hospodarstva ta ekonomičnoji dumky Ukrajin's'koho RSR*, 8, 1974, s. 88–95.

⁴⁶ Srv. *Nacionalizacija promyšlennostij v SSSR. Sbornik dokumentov i materialov (1917 až 1920 gg.)*, Moskva 1954, s. 346.

platí i pro zde neuvedené nejnižší články⁴⁷), navíc, že Sovětská Ukrajina byla zařazena do jednotného, byť teprve postupně se formujícího celku řízení národního hospodářství celého sovětského území s vedoucí rolí VSNCh; přitom pro řadu příčin⁴⁸ se nepodařilo systém řízení národního hospodářství sladit s principem národní státnosti.

V této první etapě sovětské moci na Ukrajině nedošlo např. ani k vyčlenění nějakého specifického systému financí ani ménového systému proti Sovětskému Rusku, naopak byla likvidována opatření Centrální rady v tomto směru;⁴⁹ pouze se projevila tendence (nenašla však plného uplatnění) zvýraznit úlohu Lidového sekretariátu financí Sovětské Ukrajiny v tom smyslu, aby nižší články na Ukrajině nedržely bezprostřední kontakty s ústředními celoruskými orgány.⁵⁰ Oběh měny i zboží si podržel charakter oběhu uvnitř jednoho státního celku s vědomou tendencí přesunu materiálních hodnot do míst, kde je jejich potřeba nejakutnější.⁵¹

V oblasti plánování (a to jak dlouhodobého tak i krátkodobého) mohly být položeny v tomto počátečním období pouze víceméně předpoklady k jeho pozdějšímu uplatnění. Ani zde však nelze najít diferenciaci v souvislosti s principem národní státnosti. Tak prvky plánovitého řízení národního hospodářství zahrnul v sobě radou lidových komisařů přijatý záměr řízené postupné nacionalizace základních výrobních kapacit Donbasu jakožto základny pro zabezpečení chodu ekonomiky v celoruském rámci. Tento plán byl posléze rozpracován dílčími komisemi odborníků v detailech, pod řízením VSNCh, s cílem koncentrované organizované obnovy výrobních kapacit celé oblasti spadající pod Jižní SNCh. Podobně již v lednu 1918 vznikla při elektrotechnickém oddělení VSNCh Komise pro průzkum energetických zdrojů Ruska, vzápětí vznikaly pod patronací zmíněného oddělení VSNCh analogické dílčí komise pro rozpracování plánů elektrifikace jednotlivých oblastí, především základních průmyslových center, např. i pro Donbas.⁵² Co se týče krátkodobého plánování, v tomto směru k německorakouské okupaci Ukrajiny došlo právě v období prvních přípravných opatření VSNCh, takže Ukrajina do prvních pokusů o systém krátkodobého plánování již nemohla být pojata. Rovněž evakuace před okupací cenných materiálů, kovů, zařízení, potravin aj. z Ukrajiny na jaře 1918, řízená S. Ordžonikidzem na základě plných moci daných mu radou lidových komisařů, měla

* * *

⁴⁷ K nim blíže viz Čornomaz, I. Š.: *Perši socialistyčni...*; Horkina, L. P.: *Do pytannja robitnyčoho kontrolju...*; *Robitnyčyj kontrol'...*; *Istorija gosudarstva i prava Ukrajinської SSR*, s. 53–59.

⁴⁸ Vedle rychlého postupu německých a rakouských vojsk srv. i okolnosti uvedené v: Goněc, V.: *Otázky ukrajinské státnosti a vztahů sovětských republik v programech vrcholných orgánů Sovětské Ukrajiny (Období revoluce a občanské války)*, Zborník FF UKo, Historica, XXVIII, 1977, Bratislava 1979.

⁴⁹ *Chronologične zibrannja zakoniv, ukaziv Prezidiji Verchovnoji Rady, postanov i rozporjadžeň urjadu Ukrajin'skoji RSR*, I, Kyjiv 1963, s. 21; *VOSR na Ukrajině. Sbornik dokumentov i materialov, III*, Kijev 1957, dok. č. 537, 570. Centrální rada je maloburžoazní nacionalistický orgán, chopivší se moci momentem VŘSR a vytlačení vítězstvím sovětské moci na Ukrajině během prosince a ledna 1917/1918.

⁵⁰ *Chronologične zibrannja zakoniv...*, s. 21.

⁵¹ Srv. např. *Istorija gosudarstva i prava Ukr. SSR*, s. 43; *VOSR na Ukrajině, III*, dok. č. 540, 550, 553.

⁵² *Robitnyčyj kontrol'...*, dok. č. 343.

charakter záchrany hodnot uvnitř jednoho státu; šlo přitom o stovky vagónů denně.⁵³

Nárůst počtu podniků ve vlastnictví státu (v souvislosti se znárodněním), potřeba oživení válkou narušeného hospodářství a další okolnosti si proti živelné iniciativě zdola zvl. od léta 1918 vyžadovaly další přeformování a upevnění struktury řízení národního hospodářství, zejména ve smyslu posílení řídicí úlohy ústředních orgánů, spolu s tím i oslabení teritoriálního principu řízení. Nástup zahraniční intervence a aktivizace domácí kontrarevoluce tyto potřeby centralizace ještě umocnily. V tomto období však byla Ukrajina již okupována německými a rakouskouherskými jednotkami, tj. dosavadní kontinuita jdoucí shodně v celosovětském rámci zde byla přetržena.

Celkově pro první období sovětské moci na Ukrajině nelze ještě mluvit o doformování plně jednotného systému organizace a řízení národního hospodářství sovětských republik, přitom však proto, že takto postavené teze pro dané období nemají žádný smysl, a to ani z hlediska vývoje na vlastním ruském teritoriu. Zato lze mluvit o jednotném celoruském národohospodářském komplexu v předchozím období, z něhož počátkem roku 1918 zůstala ještě celá řada vazeb zachována a který se plánovalo obnovit, a dále lze mluvit o jednotném celosovětském (nediferencovaném z národnostního hlediska) procesu zrodu organizace a řízení národního hospodářství se zřetelně se rýsující klíčovou úlohou VSNHh, která se však mohla plně rozvinout až v následující etapě. Základní články národního hospodářství se teprve postupně znárodněovaly, pro samu obecnou regulaci se teprve formovaly předpoklady, postupně se překonávala revoluční živelnost.

Proces formování systému národohospodářských orgánů a jejich koncentrace v celosovětském rámci přitom zvlášť výrazně pokročil v průmyslově nejrozvinutějších oblastech, mezi nimi na jihovýchodní a východní Ukrajině, již též vrcholné celoruské státní orgány věnovaly mimořádnou pozornost. Celý tento proces přitom spočíval na principu revoluční účelnosti z ryze ekonomicko-politického hlediska; je příznačné, že zatím nenacházel žádné styčné body či paralely s procesem formování národní státnosti, spíše zatím dokonce (živelně) směřoval proti jeho principům. Oblast Jižního SNCh tak paradoxně získala užší vazby na VSNCh než některé vlastní ruské oblasti, zároveň nerespektovala ani samy hranice Sovětské Ukrajiny. Perspektivně bylo nezbytné oba procesy navzájem sladit, tendence k alespoň dílčímu řešení tohoto problému však nestihla dozrát k praktické realizaci, útokem nepřítele byla odročena.⁵⁴

⁵³ K otázkám plánování i financí, evakuace aj. viz též Gl a d k o v, I. A.: *Očerki strojitělstva sovětskogo planovogo chozjajstva v 1917—1918 gg.*, Moskva 1950.

⁵⁴ Chronologicky navazující studie viz CMM, 1987, č. 1—2; SIPr, 1988, č. 1.

**К ПРЕДПОСЫЛКАМ ПОНЯТИЯ Т. Н.
ХОЗЯЙСТВЕННОГО СОЮЗА СОВЕТСКИХ
РЕСПУБЛИК (УКРАИНСКАЯ ЭКОНОМИКА
В РАМКАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ
РОССИИ И ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ
ХОЗЯЙСТВА В ТЕЧЕНИИ НЕПОСРЕДСТВЕННО
ПОСЛЕОКТЯБРЬСКОГО ЭТАПА)**

Экономика на Украине представляла неотделимую составную часть комплекса хозяйственных связей дореволюционной России. Именно Донбасс стал с перелома века первостепенной базой всероссийского значения. Наоборот, украинская экономика ни в каком смысле единое целое не представляла. Поэтому после Октября стихийная инициатива рабочих Донбаса, Харкова и других центров и также намерения ВСНХ (сразу же после его образования) были направлены образовать такую систему организации и управления народным хозяйством, которая отвечала бы потребностям обновления и развития хозяйственных связей во всероссийских масштабах. Вместе с тем, отражение факта создания Украинской Советской республики в этой системе управления народным хозяйством почти не встречаем в расследованное время. Наоборот, область Южного СНХ была более узко связанной с ВСНХ чем некоторые внутренние русские области. Решение такого парадокса стало актуальным и возможным лишь позже.

